

Voigt Vilmos

A magyarországi zsidó folklór körvonalairól

Most nyugodt szemlét tarthatunk, amikor nem a tények, inkább a mulasztások fájnak. A műből indulunk el, és a múltra is így tekintünk vissza. Mind a magyarországi zsidóság, mind a „folklór” fogalmát a közismert értelemben használjuk: a magyarországi kultúrához huzamosabb ideig tartozó zsidókat vesszük ide, folklórón pedig a szokások, hiedelmek, költészet, zene, tánc, művészet, életmód közösségi megnyilvánulásait értjük. Ma már nemcsak a parasztok hagyományait nevezi így a magyar folklorisztika, hanem beszélhetünk városi folklór-ról, diákkolklórról, akár munkásfolklórról is. Egyszóval semmi akadálya, hogy e sorba beillesszük a zsidó folklór jelenéseit is.

Viszont a „magyarországi” megnevezéssel kapcsolatban rögtön további közbenjárásra készülhetünk. Köztudott ugyan, hogy hazánk területén már a római korban éltek zsidók, a honfoglaló magyarok körében is voltak a zsidó vallást követők, és noha a középkortól kezdve nem is egyszer űzik ki Magyarországról a zsidókat, azért mindig van új bevándorlás, és huzamos idő óta volt továbbélés is. Ha ma a Magyarországon élt (vagy élő) zsidók folklóráját nézzük: legalább három generációt megtalálhatunk.

Az első világháború előtt születettek között még ma is sokan jól emlékeznek gyermekkorukra, éljenek akár Izraelben, Amerikában, Budapesten, a környező országok városaiban. Az ő visszaemlékezéseik, ritkábban emléktárgyaik (fényképek, feljegyzések) pótolhatatlan értéket jelentenek. Kár, hogy e nemzedék folklórájának rendszeres összegyűjtése sehol sem történt meg: nálunk sem, másutt sem. Talán még most sem lenne késő, ám egyre nehezebb e kor magyarországi zsidóságának nyelvét csakugyan jól adatolni. A magyarországi, ekkori jiddis például nemcsak mindennapi nyelvként szűnt meg, hanem az ehhez értő kutatók száma is napról napra csökken.

Viszont azért is felbecsülhetetlen fontosságú e nemzedék köréből a folklór adatok egybe gyűjtése, mert egy azóta végképp elmúlt életvitelt rögzítenek: Magyarországon az asszimilálódással együtt is progresszív korszakét, többszáz- ezres zsidósággal, amelynek körében elevenek voltak a hagyományok, működtek az ezek köré szerveződött intézmények. Köztudott, hogy a falusi zsidóság ebben a korszakban igen számottevő volt. Sok száz olyan települést ismerünk, ahol a falusi életmódot folytató zsidók éltek. Ám elég csak megnézni a máig megmaradt falusi zsidó temetőket, hogy lássuk, milyen méretű volt a későbbi pusztítás és pusztulás. Noha e korszak magyarországi zsidó művelődésének csúcsteljesítményeiről többé nem hallgattunk,¹ éppen a falusi zsidóság mindennapjairól igazán keveset tudunk. Még ha a vidéken élő zsidók ma már elképzelhetetlenül gazdag családi hagyományaira nemegyszer visszatérnek az emlékirataikat megírók,² ez is inkább az elit életmódját tükrözi. Legsürgetőbb feladatunk ma: e generáció zsidó folklórából mindent összegyűjteni, feljegyezni, ami még egyáltalán megtalálható!

A következő nemzedék a két világháború között élt: egyre nyomasztóbb körülmények között. Ez már a Csonkamagyarország volt, állandó kivándorlással, amikor mind a cionizmus, mind az asszimiláció útját választók gyakorlatilag szakítani szándékoztak a zsidó múlttal, természetesen a zsidó folklórral is. Talán nem is váratlan viszont, hogy a már gettóba szorított zsidóság mintha jobban megbecsülné a maga hagyományait – ekkortól mesék és mondák szövegeit jelentetik meg.³ Ebben a korszakban szerveződik meg Izraelben az első tudományos színvonalú folklór archívum: nem tarthatjuk véletlennek, hogy többéves, hol ügyetlen, hol fantasztikus tervek után végül 1945-ben Patai Rafael hozza létre a Palesztinai Folklór és Etnológiai Intézetet,⁴ amelynek folklór archívumában

ezért a vártnál jóval kevesebb a Magyarországról eredő anyag, nyilván attól sem elválaszthatatlanul, hogy Patai elég hamar, már 1947 őszén New Yorkba költözött.

Nem kell sokat magyarázni, hogy e korszak egyre kevésbé volt alkalmas folklorisztikai kutatómunkára. Nemcsak a holokauszt pusztította el az embereket, még a szerencsésen megmaradtak is kontinensek távolába szóródtak szét, és még ha valahol (csodával határos módon) megmaradtak is ifjúkoruk folklórájának emlékei, erről a legritkább esetben tudunk valamit. Itt személyes kapcsolatok felhasználásával lehetne valamilyen áttekintésre szert tenni. Viszont nemzetközi folklór publikációkban olykor felbukkannak ilyen adatok.⁵ A vezető folklór archívumokban (YIVO Institute for Jewish Research, akkor már New York, Israel Folktale Archives, Haifa, sőt a jeruzsálemi Folklore Research Center [a Hebrew University keretében]) őriz ilyen feljegyzéseket, sőt tudományos dolgozatokat is. Sajnos, erről az anyagról nincs igazán pontos áttekintésünk. Tudjuk például azt, hogy a haifai archívumban mintegy 250 Magyarországról bevándoroltaktól származó népmese szövege található, köztük a világszerte ismert kiváló adatközlő, Gershon Bribram (+1983) mintegy 146 szövege. Ám erről igazi áttekintés vagy nagyszabású publikáció nem készült. Pedig a folklórkutatók köréből is szinte már teljesen kihaltak azok, akik még saját tapasztalatukból tudják magyarázni e korszak magyarországi zsidó életének dokumentumait. Azok számára, akik akkor nem éltek itt, igazán sok szó, téma, összefüggés egyszerűen érthetetlen marad. Úgyhogy idős kollégáink kikérdezése is elodázhatatlan feladat lenne – ha ugyan van még kit kérdezni...

A harmadik nemzedék az, amely az új magyar államban élt: sok változáson ment keresztül. A töredékeiben maradt zsidóság hagyományait hosszú időn át alig gyakorolhatta, a hatalmas társadalmi változások itt is megszüntették a hagyományok folytonosságát, új, modern kereteket hoztak, a kommunizmus még élesen vállalásellenes is volt. Mindez a folklór gyűjtését, publikálását is komolyan akadályozta. Mégis, ezek az évtizedek egyszersmind a magyar zsidó folklorisztika aranylapjait is tartalmazzák. Ekkor történt, hogy századunk legjelentősebb zsidó folklór-filológusa, Scheiber Sándor szinte egymaga kijelölte a magyarországi zsidó folklór kutatásának határait. Külföldön igazán sokszor

„irigylik” is emiatt a magyarországi folkloristákat. Nem is igazán hiszik el, milyen sok az elvégzetlen feladat, milyen kevés a működő kutatás. Még legutóbb, amikor néhány év óta igazán sokrétűvé vált a hazai zsidó kulturális élet, most sem szerveződött meg a magyarországi zsidó folklór archívuma, múzeuma, nem tanítják ezt rendszeresen. A mostani áttekintés ezért is csak első, vázlatos jellegű lehet.

Lehetetlen itt (bármilyen röviden is) kitérni Scheiber Sándor folklorisztikai munkásságának akár csak legfőbb témaköreire. Mégis jelezniünk kell, milyen irányban is kellene folytatni kezdeményezéseit.

Scheiber áttekintette az e táj zsidóságra vonatkozó történeti korszakot. Az előkerült iratokat, feliratokat, régészeti emlékeket megkísérelte kommentálni, tudományos kiadásban közzétenni. A *Magyar–Zsidó Oklevéltár* több kötetéhez olyan bevezető tanulmányt készített, amely az érintett korszak zsidó művelődéstörténetét is bemutatja. Az egyes kötetek személynév- és helynévmutatóin kívül a „tárgymutató – index realium” a néprajzi, folklorisztikai kutatás szempontjából is igazán hasznos. Scheiber maga az egész anyagot ismerte, adatait a megfelelő összefüggésben idézte. Még sincs azonban egy olyan áttekintésünk, amelyben e hatalmas forrásanyag egész folklór-adattárát rendszerezné. Ezt egyetlen szorgalmas kutató is elvégezhetné. Persze, minthogy a *Magyar–Zsidó Oklevéltár* még nem állt össze, és minél inkább közeledünk a mához, annál hatalmasabb a közlendő oklevelek száma – e történeti forráspublikáció csupán a magyarországi zsidó folklór történetébe ad bepillantást, azonban még részben sem adhat képet a zsidó folklór egészéről.

Érdeemes lenne néhány tematikus adattárat is elkészíteni, illetve a mi szempontunkból is értékelni. Például a magyarországi zenészek vagy képzőművészek történeti jegyzékeiből viszonylag egyszerű lenne kigyűjteni a zsidókra vonatkozó forrásadatokat. Minden ilyen áttekintésben az a legfontosabb, hogy lehetőleg teljes legyen, és terjedjen ki az ország több vidékére. Ilyen távlatban még a csekélyebb számú adatokat is jól össze lehet hasonlítani.

A másik, számunkra is fontos kiadványsorozat a *magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* volt. Közismert, hogy e sorozat gyakran korábbi monográfiák pótlásának, folytatásának tekinthető. Az egyes kötetek megbízható helyi adatokat közölnek. Ám hihetetlenül kevés ben-

nük a közvetlenül folklór adat, és még ezek is egyenetlenek. Amiről az egyik kötetben szó esik, arról a másik már nem tesz említést, nem emleget hasonló ünnepet, szokást, öltözetet, különös ételt, bölcs mondásokat. Sajnos olyan sok magyarországi hitközségről jelent meg történeti monográfia, itthon is, külföldön is, hogy már ezek áttekintése is külön jegyzéket igényelne. Ilyen azonban eddig nem készült. Egyik legégetőbb adósságunk ez, és nemcsak a zsidó folklór vagy néprajz kutatása szempontjából lenne nélkülözhetetlen.

Minthogy másutt is megjelentek olyan falvak monográfiái, amelyekben jelentős volt a zsidó lakosság, érdemes egymással összevetni néhány ilyen monográfiát. Talán a legérdekesebb közülük Nagykálló. Nagykálló Haifába került születő, Szilágyi-Windt László monográfiájában (*A nagykállói cádik. A nagykállói zsidóság története*, Haifa, é. n.) természetesen Taub Eizik (Izsák) alakjával foglalkozik a legtöbbit, akiről szinte kimeríthetetlen nemzetközi méretű hagyomány maradt fenn mindmáig. Amikor 1971-ben Harsányi László kiegészítéseket fűzött e könyvhöz,⁶ csak történeti-életrajzi adatokat pontosított, de a csodarabbról nem közölt újabb folklóradatokat. Néhány évtizeddel később, évek adatgyűjtése után jelentette meg a mátészalkai Szatmár Múzeum igazgatója, az etnográfus Farkas József e község zsidóiról szóló kismonográfiáját.⁷ Ebben sok képpel, adattal, a holokauszt korára vonatkozó adatokkal találkozunk, voltaképpen azonban éppen a folklór leírása hiányzik. Amikor a szerző személyes ismeretei, és szülőfaluja emlékei alapján jellemzi a zsidók mindennapi életét, leírja, hogyan tanítja (nem oktatja) gyermekeit a zsidó családfő, mennyiben más, racionálisabb a munkához való viszony a zsidók, mint a magyarok körében. Ám a szokások, ünnepek, akár az öltözet és az étkezés leírása már elmarad. Igazán gondosan felsorolja a szerző a zsidó személyek adatait, ám egyetlen dal vagy akár közmondás szövege sem kerül elő.

Ha pedig nem is zsidó tárgyú monográfiát veszünk a kezünkbe, hanem magyar folklór-falumonográfiákat, ott a zsidókat a legjobb esetben nem is említik. A szakmailag leginkább használható ilyen áttekintésekből nem egyfajta (akár rejtett) antiszemitizmus következtében hiányzik a zsidók bemutatása, inkább az ilyen jellegű hiány már maga is tradícióvá vált.

Az egyik legrészletesebb magyar néprajzi falumonográfia Szentgálról készült. Vajkai Aurél

évtizedeken át kutatott e rendkívül érdekes társadalmi múltú, egykori királyi vadászok, majd kisnemesek lakta bakonyi községben. Külön kötetet tesz ki a falu folklóját bemutató áttekintés, mégpedig nem valamilyen kommentált antológia, hanem témánkénti összegezés formájában. Érthető módon szerepelnek nemcsak a cigányok, hanem a környező (a második világháború végéig jellegzetes német) falvak folklójának adatai is. Csak a zsidók folklóját nem vizsgálta a szerző, noha érdeklődését jelzi, amit róluk ír.

A szentgáliak zsidó kapcsolatairól így ír Malonyay: „Ötvennégy nemes familia van itt, s minden familiának van házi zsidaja: Nemes Kovács Jánosé a Vízhorzta zsidó, nemes Berhidayé a Másfél zsidó, nemes Izsóé a Hóttigcsaló zsidó, nemes Kása Gábor urunké a Rosszkorgyütt zsidó, nemes Kövecses Gáboré a Nyakig láb zsidó, nemes Barcza Gáboré a Tófaf...ó zsidó. Ne feledkezzünk meg a nemesi közbirtokosság közös zsidajáról, a Récelábú zsidóról, akiről tudva vagyon, hogy sokat topogott egy helyes szentgáli magyar menyecske körül.” – Tegyük még hozzá, hogy a kaszinó alapító tagjai közt is ott szerepelt a helybeli zsidó kereskedő, Rosenberg Károly. Voltak különleges esetek is. 1942-ben, amikor már megjelentek az új zsidótörvények, egy református lány zsidó hitre tért át csak azért, hogy egy zsidó vallású helybeli férfihoz férjhez menjen. 1944-ben őt is elhurcolták, és többé nem került vissza.⁸

Csak éppen egyetlen további adat sincs a zsidók folklójáról, és azt is csak Malonyay említi meg, hogy e zsidókkal ijesztgették a magyar gyerekeket: „Adunk a zsidónak, gyöngyöm, a Vízhorzta zsidónak!”⁹

Hasonlóan fontos forrásanyagot találhatunk az intézmények történetének kutatása révén. Főként az épületek elkészítésére és működtetésére vonatkozó írásos adatokra számíthatunk. Természetesen a legfontosabbak a zsinagógák. Sok ilyen templomról tudunk többet-kevesebbet, és készült áttekintő munka is. Sokrétű munka után Gerő László és Schöner Alfréd irányításával keletkezett a *Magyarországi zsinagógák* gazdagon illusztrált kötete.¹⁰ Ez, az irányító tanúsága szerint „építészettörténeti szintézis és forrásgyűjtemény egyszerre”. Való igaz, azonban ennél jóval több van a könyvben. Áttekintés a zsidóság történetéről, mégpedig már Pannoniától kezdve. Bemutatják a zsinagógák kultikus részeit, stílusukat, sőt még az egyes te-

leptüléseken belüli elhelyezkedésükre is külön fejezet tér ki. Számunkra természetesen ugyanilyen fontos az az egyenkénti áttekintés (megyék és községek szerint), amelyet Gazda Anikó állított össze. Ám rögtön két hiányra is rá kell mutatnunk. Mindkettő érthető, ám jelzi, milyen irányban kellene tovább folytatni a kutatásokat. Először is a könyv a mai Magyarország határain belül marad, ily módon a történeti összefüggések törekedések lesznek: a burgenlandi zsinagógák csakúgy hiányoznak, mint Kárpátalja és Erdély csodálatos zsinagógái. Ezek a zsinagógák történeti múltjukat és forrásanyagukat tekintve elválaszthatatlanok a magyarországi kötet adattárától. Együvé tartoztak, sőt mai sorsukban is együvé tartoznak. És mivel más aligha írja le ezeket, ez a feladat is ránk vár. A másik hiány a folklór adatokkal kapcsolatos. A könyvben ugyanis „életlen kőházak” a zsinagógák, a bennük pezsgő életről, a rájuk vonatkozó történetekről szinte semmit sem tudunk meg. Tudom, ehhez külön kötetre lenne szükség, és most örülünk annak, ami már megjelent. Ám a hiány érzését könnyen érzékelhettem. Szinte kivételként a nagykállói zsinagóga bemutatásakor a szerző megenyhül, és ezt is leírja: „A régi zsidó temetőben (Nagybalkányi utca) még néhány sírkő és a »csodarabbi«, Taub Eizik sírköve feletti ohel őrzi a misztikusokhoz csatlakozó, hajdani hászid közösség emlékét. A temető magas, falazott kerítésének vaskapuján – a belső oldalon – 1836-os évszám olvasható. (A régi temető képét a helyi születésű, 1944-ben mártírhalált halt festőművész, Ámos Imre képei is megörökítették.)

A »csodarabbi« halálának emléknapiján sírját még a század első évtizedeiben is nagy számmal keresték fel a zarándokok, akik néhány napra a helyi zsidó lakosság vendégei voltak. Ez még napjainkban is így van, de az érkezők ellátásáról a szomszédos nyíregyházi közösség gondoskodik.”¹¹

Jól tudjuk, szinte minden zsinagóga és temető megérdemelné, hogy a rájuk vonatkozó történeteket, az ottani szokásokat is leírjuk. (Már ahol van valaki, aki még emlékszik ezekre.) És ha még azt sem írjuk le, melyik nap a *cádik* emléknapija, hányan jönnek el sírjához, és nem kérdezzük meg őket... bizony, folklorisztikai kincseket veszünk semmibe.¹²

És noha már nehéz ilyen történeteket gyűjteni, az elköltözötték és idősek körében kérdezni kellene! Dobos Ilona és mások gyűjtései¹³ jel-

zik, hogy a közelmúltig lehetett ilyen adatközlőkre bukkanni. És, gondolom, azt is felesleges megemlíteni, hogy a nem zsidó falusi lakosság körében mennyire érdemes ugyanilyen történetek (esetleg akár fényképek és más dokumentumok) után kutatni.

Most csupán részletezés nélkül említem meg, hogy a zsidó temetők folklóráját ugyanígy kellene kutatni. És itt is azt mondhatjuk, hogy a megjelent szép, lélekrázó kiadványok¹⁴ ellenére is adósak vagyunk e folklór gyűjtésével is, publikálásával is. Pedig itt még egykori forrásokra is számíthatunk.

Ám, még ha hatalmas méretű zsidó folklór gyűjteményeink lennének is, és ezeket nem tárolnánk, rendeznénk – hiábavaló lenne a gyűjtőmunka. Önálló magyar zsidó folklórchívum nincs. Ha összegyűjtötték is számunkra értékes anyagokat, ezek különböző zsidó intézményekben (vagy a kutatóknál) találhatóak. A magyarországi folklór archívumoknál világszerte sokkal nagyobbak is vannak. A népzenei és néptánc-adatok ma legegyszerűbben a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében (a népzenei és néptánc osztályokon) férhető hozzá. Itt (a szakemberek segítségével) lehet megtalálni a külön nem csoportosított zsidó adatokat. A budapesti Néprajzi Múzeumban van az ún. *Ethnológiai Adattár*, ennek körülbelül az első 13.000 fondjáról készült mutató.¹⁵ Ennek van megyéenként tagolt földrajzi mutatója, valamint a gyűjtéseket végző szakembereket felsoroló jegyzék. Így tehát (némi keresgélés után), mondjuk, a Nagykovácsiban vagy Dobos Ilona által gyűjtött adatok visszakereshetők. Ám olyan tárgymutató vagy más jegyzék nincs, amelynek segítségével a zsidó folklórra vonatkozó adatokat megkereshetnénk. Itt egy ilyen jegyzék elkészítése lenne a legsürgősebb feladat (amely persze kitérne a régi mutatóban nem szereplő tízezernyi további fondra is). Ugyanezt mondhatjuk el a Néprajzi Múzeum egyébként páratlanul gazdag fénykép- és filmtáráról, népzenei (és néptánc) felvételeiről. Pedig ezekben is van értékes zsidó folklór anyag.¹⁶

A magyarországi zsidó folklór természetes gyűjteményeül kínálkozik a méltán világhírű budapesti *Zsidó Múzeum*. Szerencsére jó áttekintésünk van a múzeum évszázados történetéről és legfontosabb gyűjteményeiről.¹⁷ Ám a néhány termes állandó kiállítás igen sokféle igényt kell, hogy kielégítsen. Be kell mutatnia a magyarországi zsidóság múltját, a legjelentősebb ünnepe-

ket és szokásokat, amelyekhez csodálatos szépségű iparművészeti és művészeti értékű tárgyak is tartoznak. Még az igazán gazdag magyar zsidó képzőművészetet is itt kell bemutatni. Természetesen e vallás minden mozzanatához, a társadalomban elfoglalt helyzet minden szeletéhez tartozik zsidó folklór is. Ám el tudja-e képzelni valaki, hogy itt, a Dohány utcai zsinagóga szárnyépületében, mondjuk, a zsidóviccről rendezzünk kiállítást? Külön tárlóban bemutatva a zsidó viccek gyűjteményeit. A hangszóróból, mondjuk, Komlós Vilmos, Herczeg Jenő, Salamon Béla vagy Kellér Dezső hangján hallanánk klasszikus zsidóvicceket? Ma erre sem hely, sem alkalom nem mutatkozik. Ha megnézzük Benoschofsky Ilona régi vagy Varga Marianna új vezetőjét a múzeum állandó kiállításához,¹⁸ nem találunk bennük külön utalást a folklórra – noha tudjuk, ők is tisztában voltak e jelenség fontosságával.

Noha nem tudom megmondani, hol, melyik teremben, mégis valahol itt, a múzeum állandó kiállításához a lehető legközelebb kell kiállítani, mégpedig nemcsak időszaki, hamar lebontott formában mindazt, amit a magyarországi zsidók folklórjáról eddig megtudtunk.

Szerencsére az utóbbi időben megjelentek olyan munkák, amelyekben a zsidó hagyományok elevenen, még csak nem is múzeumi sterilítással kerülnek elénk. A kezdeményezés érdeme itt is Scheiber Sándoré. Féner Tamásnak a budapesti Néprajzi Múzeumban a magyarországi zsidók életéről rendezett kiállítása alkalmából készült nagyszabású képeskönyv¹⁹ adott erre lehetőséget. Ez életképekben mutatja be a szokásokat, és ha ad is kitűnően válogatott szakirodalmat, azért mégsem monográfiája a hazai zsidó népeletnek. Az olyan praktikus tájékoztatók, mint Jólesz Károly kislexikona²⁰ nem adhattak képet az aktuális magyarországi folklóról, hiszen éppen az általában kötelező szokások újra megismertetését célozták.

A zsidó folklór magyarországi kutatóinak életét és munkásságát is Scheiber Sándor mutatta be számos alapos és pontos tanulmányban.²¹ Sajnos e dolgozatok sora az ő halálával meg is szakadt. És azt is meg kell említenünk, hogy máig sem készült el e kérdéskör teljes tudománytörténete. Hasonlóan nincs áttekintésünk magáról a magyarországi zsidó folklóról. Máig nem eléggé köztudott, hogy a harmincas évek végén Kohlbach Bertalan elkészítette egy kismonográfia kéziratát „A zsidó néprajz” cím-

mel (a *Népszertű Zsidó Könyvtár* részére),²² ez azonban többszöri ügyködésünk ellenére sem jelent meg mindmáig. Pedig Kohlbach kitűnő tanulmányai (többek között a régi *Múlt és Jövő* hasábjain is) tömörségükben, adatgazdagságukban, józanságukban felülmúlhatatlanok.

Nemcsak a tudós rabbik nem adtak áttekintést a magyarországi zsidó folklóról, hanem a magyar folklorisztika sem kísérelte meg betölteni ezt az űrt. És noha, mondjuk, a hetvenes évek végéig egy ilyen áttekintésre nem is sok esély lett volna, később nem gördült volna akadály egy ilyen könyv megjelenése elé. Nem pótolja ezt sokrétű konferencia, változatos tanulmánykötet sem. A mai magyar néprajztudomány érzi e hiányt. 1986. november 28-án egy előzetes megbeszélést szerveztünk a magyarországi zsidó folklór kutatásának aktuális kérdéseiről. Egy év múlva, 1987. szeptember 7–8-án tudományos tanácskozást rendeztek *A magyarországi zsidó folklór* címmel. Sőt, az itteni előadások alapján igen szép tanulmánykötet is napvilágot látott.²³ 1994 tavaszán egy néprajzi vándorkiállítás készült „*És hol van a vidék zsidósága?*” címmel. Nemsokára, hasonló címmel tanulmánygyűjtemény is napvilágot látott.²⁴ Az általunk kezdeményezett más kiadványokban is, amelyek a népi vallásosság témáit érintik, többször is előfordul zsidó tárgyú, folklorisztikai írás. Megindult a mostani terepmunkán alapuló zsidó tárgyú néprajzi-folklorisztikai monográfiák kiadása is.²⁵ Ám minden elégedettségünk ellenére is még mindig hiányolnunk kell egy összegezést.

Időről időre megfogalmazódik ez az óhaj és sürgetés. Eddig eredménytelenül. Pedig zsidóságunk ma ismét értékeli hagyományait. A magyar folklorisztika pedig nem volt és most sem antiszemita. Ugyanakkor azt is éreznünk kell, hogy a zsidó tudományosság nemcsak régen gondolta úgy, hogy a zsidó hagyományok folklórként vizsgálata dezavuaál. És még a legegyszerűbb gyűjtés (családi emlékek rögzítése) sem szokott bekövetkezni. Mindenki valahogy mástól várja e munkát. A magyar néprajz és folklorisztika pedig olykor nem tudja hova tenni a „zsidó folklór” tényeit. Az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikon* hasábjain van ugyan „zsidók” címszó (Scheiber írta!)²⁶ – ám ebben a magyarországi zsidók történetéről olvashatunk, és arról, miként jelenik meg a zsidó alakja a magyar (!) folklórban. Magáról a zsidó folklóról nincs szó. És az is váratlan, hogy még a bibliog-

ráfia sem utal közvetlenül e témakörre. A most készülő, nyolckötetes akadémiai kézikönyv (*Magyar Néprajz*) mindhárom folklórkötete megjelent már. Ám itt önálló témaként nem esik szó a zsidó néprajzról vagy folklórról. Még a néphit és népi vallásosságot tárgyaló kötetben sem, ahol azért a görög katolikusokról, sőt a tolsztojánusokról (!) tájékoztatnak.²⁷ Nyilván egy olyan okoskodás révén, hogy a zsidó vallás nem magyar vallás... (Persze az is igaz, hogy e nyolckötetes kézikönyvben más nemzetiségek népi kultúrája sem szerepel önálló témaként, sem a németeké, sem a cigányoké, sem a többi.) Ha viszont ez a helyzet, meg kellene találni a módját, hogy valamilyen „párhuzamos” kézikönyv (többek között) végre a zsidó folklórt is áttekintse. A másik oldal félelme és húzódozása egyszerre érthető és érthetetlen. Köztudott, hogy 1975 óta a *Magyar Néprajzi Társaság* nemzetközi tudományos konferenciákat rendez és évkönyv-sorozatokat ad ki *A magyarországi nemzetiségek néprajza* címmel. Eddig több mint 50 ilyen kötet jelent meg: kezdetben a németek, szlovákok, románok, „délszlávok” kötet-sorozatái, újabban ennél is több. Egy kötetben még görög, bolgár, örmény, lengyel tárgyú írásokat is közöltek. Úgy látszik, most már megszilárdul a cigány néprajz tanulmányköteteinek a sorozata is. Csak éppen zsidó kötet nem volt még! Tudom, zsidó tisztségviselők, tudósok, magyar kultúrpolitikusok és politikusok számára a zsidóknak akár vallásként, akár nemzetiségként való meghatározása rejt magában problémákat. De én csak folklorista vagyok, számomra semmi elvi különbség nincs a magyarországi ruszin, cigány, zsidó vagy szlovén folklór között. Mindet kutatni kell, a kutatók eredményeit pedig archívumokban és múzeumokban tárolni, sőt ki is adni. Magától értetődően ez a kiadás nem lehet csupán néhány tudós érdeklődését kielégítendő feladat. Magához a néphez is vissza kell jutnia a zsidó folklór értékeinek. Azokhoz is, akik már csak ilyen kiadványokból értesülhetnek róluk – és remélni szeretném, azok számára is, akik még mindig sokat őriznek a csodálatos gazdagságú, régiségű, szépségű zsidó folklórból.

E cél érdekében írtam e sorokat is.

E dolgozat alapján tartottam előadást 1999. február 1-jén Budapesten, a Bálint Zsidó Közösségi Házban (alapítva 1994-ben), amely ma Kelet-Közép-Európa egyetlen zsidó közösségi

háza. Az, hogy Budapesten van ilyen közösség, biztató tény, témánk szempontjából is. Az, hogy másutt nincs, noha „érthető”, mégis katasztrofális körülmény. Sietnünk kell, ha még bízunk abban, hogy összegyűjthetjük a nagyszülők/szülők nemzedékének folklóráját...

JEGYZETEK

- ¹ Itt és a következőkben csak a legfontosabb munkákra hivatkozom, ezekben általában található hivatkozás a további szakirodalomra is. Klasszikus monográfia, a szemtanú vallomása (noha csak mostanában került elő és került publikálásra): Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I–II. Budapest, 1997. Múlt és Jövő. – Komoróczy Géza munkatársai sokoldalú áttekintést adtak e kor művelődéstörténetéről: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I–II. Budapest, 1995. Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- ² Csak egyetlen ilyen könyvet említek, igaz, ez páratlanul érdekes és szép. Linkszt Artúr: *Visszanézek: Ifjúkorom Magyarországon*. New York, 1977. – Itthoni változat: *Harc a harmadik balállal: ifjúkorom Magyarországon*. Budapest, 1990. Magvető.
- ³ Ezek közül újabban is megjelentek: Szabolcsi Lajos: *Magyar bászid történetek*. Budapest, 1996. Makkabi. Lásd még: *A kincsoőrző fa. Zsidó mesék és elbeszélések*. Összeállították: Komlós Aladár és Vihar Béla. Budapest, é. n. Országos Izraelita Tanítóegyesület. – *A csodálatos hajó. Mesék és elbeszélések*. Gyermeknek számára feldolgozta Vihar Béla. Budapest, é. n. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.
- ⁴ Patai munkásságát bemutatta a *Múlt és Jövő* emlékszáma (Új Folyam, IX. évf. 1997/2 szám), folkloristaként itt méltattam rövid írásban: *A folklorista Patai Rafael* (53–56. lapokon).
- ⁵ A zsidó folklórról ma használatos bibliográfia korántsem teljes, és igazában nem tér ki a magyarországi adatokra (Yassif, Eli: *Jewish Folklore. An Annotated Bibliography*. New York – London, 1986. Garland).
- ⁶ Először a MIOK 1971/72 évkönyvében, majd e sorozatban is: Harsányi László: *A nagykállói zsidók történetéhez*. In: *Öt közégy*. Budapest, 1972. 22–31. (*A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* 5.)
- ⁷ Farkas József: *A zsidók Mátészalka társadalmában*. – *Jews in Mátészalka*. Debrecen, 1989. (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 25.)
- ⁸ Vajkai Aurél: *Szentgál: Egy bakonyi falu folklórja*. Budapest, 1987. 42. (Vajkai minimálisan átírta Malonyay szövegét.)
- ⁹ Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. IV. kötet,

- (*Veszprém, Zala, Somogy, Tolna*). Budapest, 1912. 25. lap (a munka megjelent új, hasonmás kiadásban is). Malonyay és társai szentgáli gyűjtését novellisztikus módon írja le, és a következő részekben is ad további adatokat, például a szentgáli kaszinó (olvasóegylet) alapítóinak fényképtablóján Rosenberg Károly képe is látható a 26. lapon.
- ¹⁰ *Magyarországi zsinagógák*, főszerkesztő: Gerő László. Budapest, 1989. Műszaki Könyvkiadó.
- ¹¹ Ugyanott, 175–176.
- ¹² Ezt csak kis mértékben pótolja az a különben hasznos kis könyv, amely voltaképpen turisztikai céllal készült, ám adatait szakmailag is ellenőrizték: Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991. Panoráma. Sajnos, még itt sem tér ki a szerző minden erre kínálkozó alkalommal a folklór jellegű hagyományokra. Van viszont egy „csodarabbik nyomában (Végig a zarándokútvonalon)” c. fejezet (74–88. lapokon), amelyen járva Sátoraljaújhelytől éppen Nagykállóig juthatunk el. A kötet végén még irodalmi tájékoztató is található.
- ¹³ Dobos Ilona ilyen jellegű tanulmányai még most sincsenek összegyűjtve. Lásd emlékezéskötetét: *Egy folklórgyűjtő feljegyzései*. Budapest, 1984. Kozmosz Könyvek, különösen 83–92. Munkásságáról röviden írhatam: *Dobos Ilona néprajzkutató (1922–1995)*. In: *Múlt és Jövő Új* folyam IV. (1993) 4. 118–120.
- ¹⁴ Scheiber Sándor, Erdélyi Lajos, Wirth Péter és mások kötetei után is hiányos e témakör feldolgozása. Azt azonban megnyugodva állapíthatjuk meg, hogy megtörtént erdélyi, kárpátaljai, kisebb mértékben felvidéki, sőt távolabbi területek zsidó temetőinek legalább szemrevételezése. Ugyanakkor feldolgozatlan, dokumentálatlan nem egy fontos, még mindig meglévő (noha sokszor nem eredeti helyükön található) temető zsidó sírköveinek nagy része. Budapesten is van ilyen regisztrálatlan sírkőállomány (pl. a Farkasréti temetőben, összevissza dobálva).
- ¹⁵ Ez a mutató: *A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa*. I–II. rész. Budapest, 1979. MTA Néprajzi Kutató Csoport – Néprajzi Múzeum (*Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz 5/A–5/B.*) – III. rész (*Földrajzi és névmutató*) Budapest, 1983. MTA Néprajzi Kutató Csoport – Néprajzi Múzeum (*Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz 5/C.*)
- ¹⁶ Ilyen például Tari János hatrészes filmje „*Mint Makó Jeruzsálemtől*” (készült 1990–1992 között). 131–136. számon katalogizálva: *Néprajzi filmkatalógus – Ethnographic Film Catalogue*. Szerkesztette (Compiled by: Csorba Judit–Farkas Károly–Galambos Zoltán–Kovács Emese; Tari János. Budapest, 1995. Néprajzi Filmstúdió.
- ¹⁷ A korábbi szakirodalmat is felsorolja: *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona és Scheiber Sándor. Budapest, 1987. Corvina.
- ¹⁸ *Vezető a Zsidó Múzeum kiállításához*. Összeállította: Benoschofsky Ilona. Budapest, 1985. MIOK elnöksége. – *Vezető a Budapesti Zsidó Múzeum állandó kiállításához*. Összeállította: Varga Marianna. Budapest, 1996 (kézirat).
- ¹⁹ *...és beszélj el fiadnak... Zsidó hagyományok Magyarországon*. Féner Tamás felvételeivel, Scheiber Sándor szövegével. Budapest, 1984. Corvina Kiadó (több, változatlan lenyomatban). Előzménye: *És beszélj el fiadnak... Féner Tamás fotókiállítása a magyarországi zsidók életéről*. (Budapest), Néprajzi Múzeum, 1983. április 19–augusztus 15 (gyakorlatilag meghosszabbítva).
- ²⁰ Jólész Károly: *Zsidó hitéleti kúrexikon*. Budapest, 1985. Magyar Izraeliták Országos Képviselője. Az előszó is megírja, hogy hosszú idő után ez volt nálunk az első ilyen tárgyú kiadvány, amit egyébként a nagyközönség is szívesen fogadott. Azóta több hasonló tárgykörű munka jelent meg nálunk, köztük praktikus, tankönyv jellegű művek is.
- ²¹ Főként: Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. I. kötet, második, bővített kiadás. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, főként a 331. laptól. (A könyv új kiadásban is hozzáférhető.)
- ²² Erről beszámol Scheiber i. m. 445. lap.
- ²³ *A hagyomány kötelekében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Szerkesztette: Kriza Ildikó. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó.
- ²⁴ *...és hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről)*. Szerkesztette: Deáky Zita–Csoma Zsigmond–Vörös Éva. Budapest, 1994. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2.)
- ²⁵ Az újabb ilyen néprajzi munkák között úttörő jellegű volt Sozan, Michael: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. Debrecen, 1984. (Folklór és Etnográfia 14.) A legújabbak közül megemlítem: Rékai Miklós: *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Budapest, 1997. Osiris. Egyébként a történeti adatok és levéltári források alapján is lehet szinte teljesen néprajzi értekezést írni. Lásd pl.: Ö. Kovács József: *Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század*. Kecskemét, 1996. Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskeméti Monográfia Szerkesztősége,
- ²⁶ *Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Ötödik kötet. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 632–633.
- ²⁷ Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerkesztő: Dömötör Tekla. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó, kivált: 487–494.